

SANTRAUKA. Lietuvių kultūros projektą Stasys Šalkauskis kūrė apmąstydamas tautinio atgimimo patirtį, jo prielaidas ir pasekmes. Jis plėtojo ir grindė idėją, kad lietuvių kultūros uždavinys yra Rytų ir Vakarų civilizacijų sintezė. Šios sintezės turinį sudaro kultūros turinio universalizacija, savo ruožtu susijusi su jos formos individualizacija. Universalizacijos vyksmo samprata dėstoma remiantis aristoteliniu-tomistiniu hylemorfizmo principu, sudarančiu Vakarų metafizikos branduolį. Inteligentijos tikslas, pasak Šalkauskio, yra suteikti lietuvių kultūrai universalų turinį. Šiame kontekste Šalkauskis išdėstė ir savo paties filosofinio darbo programą.

Stasio Šalkauskio kultūros projekto bruožus papildomai nušviečia jo sugretinimas su Algirdo Juliaus Greimo, žinojusio ir nagrinėjusio šį projektą, svarstymais. Šie mąstytojai rėmėsi labai skirtingomis prielaidomis ir konceptualiniais pagrindais, tad juolab svarbu, kad jų padėties vertinimai ir išvados pasirodo labai panašūs, kone identiški.

RAKTAŽODŽIAI: civilizacija, individualumas, kultūra, nacija, Rytai, sintezė, tauta, universalumas, Vakarai.

TIES RIBA

Lietuvių kultūros filosofija, kurios pradininkas bei vienas pagrindinių kūrėjų yra Stasys Šalkauskis, atsirado teoriškai apmąstant XIX amžiaus pabaigos ir XX amžiaus pradžios tautinio atgimimo patirtį, jo prielaidas ir pasekmes¹. Tai lėmė ryškų projektuojamąjį šios filosofijos pobūdį, išlikusį ir vėliau, nors ir gerokai kitusį. Kultūros projektas – tai ypatinga, į ateitį nukreipta kultūros refleksija. Lūžinėje istorinėje situacijoje, atvėrusioje visiškai naujas perspektyvas lietuvių kultūros raidai, projektuodamas jos ateitį, Šalkauskis 1917 metais parašė savo pirmąją knygą „Ties dviejų pasaulių riba. Sintetinis esė apie lietuvių tautinės civilizacijos problemą“ (Šalkauskis 1919). Šioje knygoje jis išdėstė bene plačiausio atgarsio visuomenėje susilaukusią savo idėją, kad ties Rytų ir Vakarų riba tarpstančios lietuvių kultūros

¹ Nuo to laiko kultūros problematika nuolat buvo lietuvių filosofų akirtyje (Sverdiolas 2012; Sverdiolas 2017: 85–128; Greimas 2, 2018: 145–213).

svarbiausias uždavinys yra šių dviejų kultūrų sintezė. „Atlikti savąja civilizacija dviejų pasaulių arba veikia dviejų pasaulio pusių sintezę – šitai tautai yra garbinga užduotis ir idealas, vertas visų jos pastangų ir kančių“² (Šalkauskis 1995b: 170). Vėliau Šalkauskis ne sykį sugrįžo prie šios idėjos, ją pakartotinai dėstė, tikslino ir grindė pasitelkdamas naują tematiką bei argumentaciją³ (Šalkauskis 4, 1995g; Šalkauskis 1922). Ši idėja buvo svarstoma I Lietuvos Respublikos viešojoje erdvėje, daugiau ar mažiau palaikoma, modifikuojama, taip pat kritikuojama (kartais labai aštriai, bet paprastai vadovaujantis tikrai ideologiniais sumetimais ir nepaliečiant teorinių jos pagrindų). Man teko jau keliskart apie tai rašyti (Sverdiolas 2012a 198–218, 223–230; 2012b: 330–348; 2012c: 328–329; Sverdiolas 1994: 41–50). Dabar norėčiau dar kartą sugrįžti prie Šalkauskio lietuvių kultūros projekto, įsiskaityti į ne kartą skaitytus tekstus ir pamėginti įvertinti aktualų teorinį šio projekto potencialą. Manau, kad Šalkauskis užčiuopė ir suformulavo problematiką, su kuria susiduriame ir kurią svarstome taip pat ir šiandien, net jeigu nieko nežinome apie jo pastangas. Tai reiškia, kad Šalkauskio mintys lieka esmiškai aktualios, kad jis, galima sakyti, tylomis dalyvauja dabartiniuose apmąstymuose apie lietuvių kultūros dabartį ir ateitį. Jis ir šiandien turi ar, atsargiau kalbant, turėtų ką pasakyti, jei į jo tekstus būtų kreipiamasi. Deja, amnezijos ir prezentizmo apimti, šito paprastai nedarome. Net ir nedidukas lietuvių filosofinių ir kitokių konceptualių visuomenės ir kultūros apmąstymų paveldas lieka neperimamas, tradicija nesiformuoja. Kiekvienas kaskart pradeda mąstyti taip, tartum jis būtų pirmasis, o jo mintys, savo ruožtu, lieka svarbios tik jam pačiam, nes kiti elgiasi lygiai taip pat.

Rytų ir Vakarų kultūrų sintezės idėja Šalkauskiui parūpo anksti ir rūpėjo visą laiką. Šios idėjos šaltiniai gana aiškūs. Visų pirma tai didžiausio jo jaunystės autoriteto, garsaus rusų filosofo Vladimiro Solovjovo idėjos. Solovjovas rusų tautos pašaukimu laikė skirtingų kultūros pradų sintezę. Be to, Šalkauskis rėmėsi iš įvairių šaltinių pasisemtais, neapibrėžtą teorinį statusą turinčiais, tačiau XIX amžiuje plačiai paplitusiais, o kartais dar ir dabar pasitaikančiais Rytų ir Vakarų mąstysenų apibūdinimais, daromais spekuliatyviai gretinant abstrakčias priešybes: pasyvumą / aktyvumą, gamtą / laisvę, instinktą / protą, jausmą / valią, vaizduotę / mąstymą, stichiją / formą ir kitas.

Rytų ir Vakarų sintezės idėją Šalkauskis formulavo apmąstydamas aktualią tautinio atgimimo patirtį nepriklausomos valstybės paskelbimo išvakarėse ir atsigręždamas į Lietuvos istoriją. Svarbiausia jo išvada buvo tokia:

² Tuo pačiu laikotarpiu jis parašė kelis kitus tekstus šia tematika *Didysis karas ir Lietuvos atgimimas*, *Didysis karas ir Lietuvos atgimimas* [straipsnis], *Tautiškas mūsų pašaukimas* (Šalkauskis 9, 2012a, c) ir *Lietuvių tautos fizionomija* (Šalkauskis 4, 1995h).

³ Taip pat ir kiti tame pačiame *Raštų* tome spausdinami tekstai.

Dabar žinome, kiek kainavo Lietuvai praeities skoliniai iš rusų ir lenkų civilizacijų. Kad ir kokie sunkūs buvo padariniai, tačiau lietuviai nenorėjo išsižadėti nė menkausio laimėjimo <...>. [K]iekvieno susipratusio ir apsišvietusio lietuvio, išaugusio daugeliu atvejų rusų ir lenkų kultūrų terpėje, pareiga stengtis atsikratyti svetimų formų, bet neatmetant to, kas šiose kultūrose universalu ir pozityvu. Kitais žodžiais tariant, įvairūs rusų ir lenkų kultūrų elementai turi būti lietuvių suilydyti į vieną organišką visumą, o paskui įtraukti į tautinę sintezę. (Šalkauskis 4, 1995b: 163)

Iškart pasakytina, kad šis Šalkauskio pasisakymas ne tikrai teorinis, bet ir labai asmeniškias: jo tėvų šeimoje buvo kalbama lenkiškai, o lietuvių kalbos jam teko sąmoningai mokytis. Minėta pirmoji knyga buvo parašyta sudėtingai: „Rašau dabar, iš pirmykščio lietuvių kalboje rašyto rankraščio, rusiškai ir greta verčiu į prancūzų kalbą, o paskui su mokytoju taisau kalbą“ (Šalkauskis 9, 2012b: 424). Dėstydamas ką tik įkurtame Kauno universitete Šalkauskis, žinoma, skaitydavo paskaitas lietuviškai, tačiau joms ruošdamasis remdavosi lektūra vokiečių, prancūzų, rusų ir lenkų kalbomis. Tas pats ir rašant knygas bei straipsnius lietuviškai.

Šalkauskis tiesiogiai rėmėsi tautinio atgimimo, kurio kultūrinę istorinę reikšmę jis apmąstė, dalyvio patirtimi. Jo minimas išaugimas kitos kultūros terpėje buvo būdingas ir lemtingas kiekvienam to meto inteligentui – valstietiškoje kaimo kultūroje jie paprasčiausiai būtų negalėję tapti tuo, kuo jie tapo, ir būti tuo, kas jie buvo. Bent kiek aukštesnio, negu elementarus, mokslo galima buvo pasiekti tikrai kitomis kalbomis, skaitant ką nors kita, negu valstiečiams skirtus didaktinius tekstus. Tad atsirado keliakalbystės problematika. Žinoma, ir seniau lietuvis valstietis, jeigu įgydavo bent kiek didesnę mokslą, patekdavo į kitos kalbos universumą. Tačiau tai nebuvo suvokiama kaip problema. Dabar nelengva net aiškiai įsivaizduoti ir dažniausiai išleidžiama iš akių, kad lietuvių aukštosios, šviesuomenės kultūros ir tautinės savimonės tada tiesiog nebuvo ar beveik nebuvo. Tik XIX amžiuje, įvykus vadinamajam Tautų pavasariui, kilus judėjimams už tautų laisvę bei vienybę, gimė ir įsitvirtino tautinės kultūros idėja. Svarbiausias to laikotarpio šūkis buvo „Laisvas žmogus laisvoje tautoje!“. Lietuvoje tautinės kultūros samprata ir tautinės kultūros projektas atsirado ir paplito vykstant tautinio atgimimo sąjūdžiui.

Akiratis, kuriame tada skleidėsi ši keliakalbiškumo, taigi ir keliakultūriškumo problematika, išlieka ir šiandien, o artimiausioje ateityje taps dar aktualesnė: tam tikras lietuvių kultūros lygmuo ir tam tikros jos sritys gyvuoja ir visada gyvuos tik kitomis kalbomis arba ji apskritai neturės šio lygmens ir šių sričių. Žinoma, dabar turime nepalyginamai platesnę raštiją, daug ką išsiverčiame ir skaitome gimtąja kalba. Tačiau daugelyje mūsų aukštosios kultūros sričių šito anaipol nepakanka ir niekad nepakaks. Vien tik lietuviškai raštingas žmogus gali būti tikrai puse mokslis, jo kultūros akiratis labai siauras. (Tiesa, liaudies kultūrą šiandien pakeitė masinė kultūra, daugelis gyvena jos akiratyje.) Mūsų kultūra yra esmiškai keliakalbė ir

tokia liks, tiksliau sakant, vis labiau tokia taps, o priešingu atveju tiesiog marginalizuosis ir stagnuos. Aukštosios kultūros atstovas turi skaityti tekstus ne viena kalba, gyventi keliose stichijose tarsi savotiška kultūrinė amfibija. Vakaruose mažesniųjų tautų tikslųjų mokslų raštija jau ištiesai tapo, o humanitarinių mokslų vis labiau tampa anglakalbė. Lietuvoje tai, galima sakyti, dar tik prasideda, bet neišvengiamai plėsis. Nenorėti to matyti – reiškia slėpti galvą į smėlį, o kovoti su tuo, mėginti užsidaryti ir gintis – reiškia ne tiktai tuščiai eikvoti jėgas, bet ir kenkti sau patiems. Šia prasme galima sakyti, kad kalbėdamas apie įvairių elementų sulydymą, arba jų sintezę lietuvių kultūroje, Šalkauskis iš tiesų suformulavo esminį jos uždavinį ar imperatyvą. Šis uždavinys ne tiktai lieka aktualus šiandien, bet siekia ir ateitį, kiek tik pajėgiame ją numatyti – „kol bus gyvas bent vienas lietuvis“.

Ką Šalkauskis turėjo omenyje kalbėdamas apie tautos pašaukimą, idealą ar uždavinį, nėra savaimė aišku. Iš religinės kalbos atėjęs žodis „pašaukimas“ naujaisiais laikais įgijo daugiausia estetines kūrybines konotacijas. Kaip tik jos buvo artimiausios Šalkauskiui, apibūdinant visose kultūros srityse pasireiškiantį išskirtinį ir kryptingą kūrybinį gebėjimą. Jis pasisakė prieš Adomui Mickevičiui ir kitiems būdingą mesianistinį tautos pašaukimo supratimą⁴.

Ieškodamas lietuvių kultūros sintetiškumo prielaidų Šalkauskis nagrinėjo tai, ką jis vadino tautos prigimtimi, fizionomija ir dar kitaip. Žinoma, prigimtis, kalbant apie tokį socialinį, kultūrinį, istorinį darinį kaip tauta, nėra tiesiog gamtinis, natūralus dalykas. Jos prasmė aiškėja iš trijų svarbiausių laukų ar plotmių, kuriose Šalkauskis tą prigimtį nagrinėjo: 1) priešistorijos suformuotos etninės lietuvių ypatybės („pobūdis“, „būdas“, „temperamentas“), 2) Lietuvos kultūrinė istorinė raida ir 3) geopolitinė jos padėtis. Šios trys plotmės atitinka realius veiksmus, kuriems sąveikaujant kaip tik ir susidariusi lietuvių tautos „fizionomija“, arba veidas, t. y. aktuali, individuali ir regima jos išraiška.

Tęsdamas Jono Basanavičiaus ir kitų tautinio sąjūdžio ideologų romantikų, ieškojusių lietuvių tautos šaknų įvairiuose kraštuose ir pasirėmusių Vakarų kalbininkų indoeuropeistų tyrimais, minties eigą, Šalkauskis išvelgė rytietiškos lietuvių kilmės pėdsakus tautosakoje, kalboje, mitologijos liekanose. Pasak jo, čia „Rytų pradas reiškiasi kaip tautinio būdo vyraujanti gaida, kuri ir šiandien juntamai ir akivaizdžiai rodo bendrą indoeuropiečių tautoms Azijos paveldą“ (Šalkauskis 4, 1995b: 71). Lietuvos istorija prasidėjusi ir visą laiką vykusi remiantis šiuo substratu: „lietuvių valstybė buvo sukurta ant liaudies kultūros ir etninio būdo, kupino Azijos tradicijų, išsaugotų gryniausiu pavidalu, pagrindo; vėliau tuo pačiu rėmėsi tautinis atgimimas ir naujoji dvasinė kultūra“ (Šalkauskis 4, 1995b: 38).

⁴ Žr.: Berenis, Vytautas. Mesianizmas Lietuvos kultūros istorijoje. *Metai*, 2011, nr. 5.

Vėliau, kai rytietiškos lietuvių kilmės teorijas pradėta ginčyti, Šalkauskis atsisakė šios savo tezės ir netgi ėmė teigti, kad „neturi principinės reikšmės tai, kokia prasme bus galutinai išspręstas klausimas, iš kur yra atėję lietuviai ir kur jie anksčiau yra gyvenę. Svarbu tai, kad jie gyvena ant Rytų ir Vakarų Europos ribos ir jungia savyje šitų dviejų pasaulių pradmenis“ (Šalkauskis 4, 1995c: 458). Jis nebesvarstė priešistorinės lietuvių kilmės klausimų, o kultūrinės sintezės pagrindų ieškojo kitų dviejų – Lietuvos istorijos ir geopolitikos – plotmių sankirtoje.

Skleisdamas plačią Lietuvos istorijos viziją, Šalkauskis tikslingai ir konceptualiai pasinaudojo gana negausiais istoriografiniais šaltiniais, o svarbiausia – apmąstė aktualią savo laikmečio patirtį. Jis pasirinko hėgelinę spekuliatyvia dialektinės triados formulę (tezė–antitezė–sintezė) įstatydamas į ją Lietuvos istorijos duomenis ir išskirdamas joje tris laikotarpius: Rytų persvaros, Vakarų persvaros ir tautinio atgimimo pusiausvyros. Pasak Šalkauskio, „[i]š pradžios lietuviams teko įeiti į artimesnę pažintį su graikiškąja rusiškąja civilizacija, kurią jie buvo sutikę pakeliui, plėsdami savo valstybės ribas į rytus“ (Šalkauskis 4, 1995g: 230). Antrajame savo istorijos tarpsnyje „[s]ulig unijos sudarymu su lenkais Lietuva liko plačiai atdara Vakarų civilizacijos, tariant tiksliau, lotyniškosios lenkiškosios civilizacijos įtakai“ (Šalkauskis 4, 1995g: 236). Pagaliau „[l]ietuvių tautos atgimimas buvo visų pirma reakcija prieš kenksmingą tiek Rytų, tiek ir Vakarų įtakos persvarą“ (Šalkauskis 4, 1995g: 256). Ši reakcija – pozityvi ir užtikrinanti pusiausvyrą, o tai kaip tik pareikalauja skirtingų pradų sintezės, įtraukimo, o ne jų išskyrimo ir atmetimo. Jam buvo ypač svarbu, kad toks įtraukimas suderina pradus, užtikrina jų darną.

Vėliau jis tikslino šių trijų pagrindinių istorijos tarpsnių charakteristikas, bet spekuliatyvi dialektinė schema liko. Tačiau Šalkauskio Lietuvos istorijos filosofijos schemiškumo nevertėtų perdėti: šią schemą jis pritaikė labai įvairiems bei skirtingų plotmių reiškiniams apibūdinti ir nagrinėti. Sintezė – spekuliatyvaus mąstymo sąvoka, bet joje kondensuojasi reiškiniai ir patyrimas. Istorinius svarstymus papildė to meto tarptautinės padėties problematikos įvedimas. Šalkauskis rašė: „susiklosčiusi išorinė politinė padėtis tokia, jog lietuvių tauta galės normaliai gyventi ir vystytis tik tada, jei nusistovės pusiausvyra Rusijos ir Vokietijos tarpusavio santykiuose; nes Lietuvos teritorijoje susiduria abiejų galybių materialiniai interesai“ (Šalkauskis 4, 1995b: 164). Todėl projektuojamosios pusiausvyros užtikrinimo ir sintezės uždavinys pasidaro dvejopas: vidinis, t. y. istorijos suformuotos prigimties pradų sintezės uždavinys, ir išorinis, arba ypatingos geopolitinės padėties sąlygotas: „lietuvių tauta gali gyventi pilnutinį gyvenimą tik tada, jeigu jai pavyks suldyti rusų ir lenkų kultūros pradus į vieną tautinę lietuvių sintezę ir nustatyti išorinę pusiausvyrą, bent vietinę ar dalinę, tarp germanų ir slavų pasaulių“ (Šalkauskis 4, 1995b: 170). Priminsiu, kad tai rašyta vykstant

Pirmajam pasauliniam karui ir dar nepaskelbus, o juolab nepasiekus Lietuvos nepriklausomybės⁵. Šalkauskio žvelgta toli į priekį.

LOKALUMAS IR UNIVERSALUMAS. TAUTA IR NACIJA

Kas apskritai yra sintezė? Tai labai bendras Šalkauskio mąstymo principas, apimantis teorinį pažinimą ir vertybinę sąmonę, teorinę, socialinę, politinę ar kokią kitokią orientaciją. Savo paties filosofiją jis apibūdino kaip sintetišką⁶. Tikrovę, pasak Šalkauskio, sudaro gamtos, kultūros ir religijos klodai. Galimi ir atitinkami požiūriai į tikrovę – natūralistinis, kultūrinis ar religinis. Sintetiška, sintezuojanti filosofija turinti apimti ir suderinti juos visus. Tai išplaukia iš pačios jos esmės: „Filosofija, kaip ir pats žmogaus protas, iš pagrindo yra sintezinimo pajėga <...>“ (Šalkauskis 1, 1990a: 33). Ir dargi plačiau: „filosofinė mintis pašaukta vykdyti tą visuotinąją pažinių sintezę, kuri, tiksliai sakant, yra mokslingoji pasaulėžiūra“ (Šalkauskis 1, 1990b: 46). Katalikišką pasaulėžiūrą jis taip pat laikė esmiškai sintetiška, t. y. apimančia ir suderinančia visus buvinijos klodus. Jis netgi teigė, kad „katalikiškajai pasaulėžiūrai priklauso ‚visos‘ idėjos suprantant jas teigiamąja prasme <...>“ (Šalkauskis 5, 1996b: 316)⁷.

Juozas Girnius yra taikliai pastebėjęs: „Sintezės žodis jam yra beveik tiesos sinonimas: tiesos kelias – vidurio kelias“ (Girnius 1986: XX). Tačiau pastebėtina, kad šis

⁵ 1933 metais pasirodžiusiame savo straipsnių rinkinio „Lietuvių tauta ir jos ugdymas“ pratarmėje Šalkauskis teigė, kad knyga „Ties dviejų pasaulių riba“ (toks būtų tikslesnis vertimas) „priklauso savo turiniu ir nuotaika tam laikotarpiui, kuris ėjo prieš pat Lietuvos nepriklausomumo paskelbimą ir kuris todėl yra kiek paspalvintas kovos už nepriklausomumą romantika“ (Šalkauskis 4, 1995g: 197). Vis dėlto jis išvertė ir įdėjo į rinkinį tris stambias savo prancūziškosios knygos dalis, taigi jos idėjų neatsisakė. Perėjimu nuo romantikos prie realaus pažinimo Šalkauskis laikė geopolitinės problematikos įvedimą, siedamas jį su savo bičiulio antropogeografo Kazio Pakšto samprotavimais apie mažų tautų kultūrinius uždavinius. Matyt, iš Pakšto Šalkauskis perėmė mintį apie kultūros kaip politikos įrankio reikšmę. „Kultūrėjimą“ jis skelbė Lietuvos politinės nepriklausomybės išsaugojimo sąlyga. 1939 metais Šalkauskis įspėjo, kad jei nebus sukurtas kultūrinis ginklas, tai „tautinė katastrofa blogiausios rūšies bus mums visai neišvengiama“ (Šalkauskis 4, 1995f: 543).

⁶ Jaunystėje Solovjovas jam visų pirma imponavo kaip sintezės siekiantis filosofas (Šalkauskis 3, 1993b: 366–367, 437). Savo pirmosios, iš dalies išspausdintos studijos pratarmėje jis skelbė siekiąs filosofijos ir teologijos sintezės (Šalkauskis 3, 1993a: 62). Sintezės jis pasigedo, pradėjęs Fribourgo universitete studijuoti neotomistinę filosofiją (Šalkauskis 3, 1993e: 161). Vėliau jis pakeitė nuomonę ir nusprendė, kad kaip tik tomizmas yra sintetiška filosofija (Šalkauskis 3, 1993c: 497). Dabar reikia pratęsti jos darbą. „Jei Aristotelis, arba tikriaus aristotelizmas, sutvėrė senobinės filosofijos sintezę, tai tomizmas padarė tai atžvilgiu į viduramžių filosofiją. Dabar mes turime ieškoti platesnės ir gilesnės filosofiškosios sintezės, kuri apimtų ir naujųjų laikų filosofiją <...>“ (Šalkauskis 3, 1993b: 411).

⁷ Pusiausvyra buvo jo tikslas taip pat ir visuomeninio gyvenimo, politikos bei politinės filosofijos srityse. Svarbiausiu dalyku Šalkauskis laikė darnų pasaulėžiūrinių grupių sugyvenimą. Vaizgantui jis rašė apie idealizmo ir realizmo sintezę visuomeninėje plotmėje. „Realistas skaitosi su tuo, kas yra ir kas gali būti. Idealistas skaitosi su tuo, kas privalo būti. Bet iš tikro privalo būti tik tai, kas tikrai gali būti. Tokiu būdu pozityvus realistas ir pozityvus idealistas ne tik gali susitaikyti, bet dar viens antrą papildo, nes pilna tiesa <...> glūdi judvieju sintezėje“ (Šalkauskis 3, 1993d: 432–433). Čia pat jis pasisakė už korporatyvizmą ir kultūrinį federalizmą.

vidurys – ne tos pačios, kaip kraštutinumai, o aukštesnės plotmės dalykas. Sintezę Šalkauskis suprato dialektiškai – kaip jau esamų heterogeniškų arba ir kits kitam priešingų bei konfliktuojančių pradų derinimą ir pusiausvyrą. „Kovojant [tarpusavyje] proto veiksniams, pusiausvyra – tai sintezė, kuri yra išskirtinumo priešprieša“ (Šalkauskis 4, 1995b: 37–38). Reikšminga tai, kad sintezės idėją jis paprastai formuluodavo kaip dvigubą neigimą, pradėdamas nuo sintezės priešybės – aptinkamos skirtingų pradų ar požiūrių nederinės, konflikto⁸. Sintezė yra atsakas, tam tikra – pozityvi – reakcija į vienpusiškumus, persvarų išvengimas jas subalansuojant ir šitaip pasiekiant pusiausvyrą. Teigiamumas, pozityvumas – esminis pradų sintezės bruožas. Kitaip prada (elementai) tiesiog negali sintezuotis. Sintezė Šalkauskiui, kaip minėta, kone tas pats, kaip tiesa. Tai visuminio mąstymo (rusų vadinamosios visa ko vienybės filosofijos, pirmiausia siejamos su Solovjovu) prielaida, savo ruožtu perimta iš Hegelio, kuris teigė, kad tiesa yra sistema. Šia prasme Šalkauskio sintezė yra savotiška Hegelio dialektinės įveikos (*Aufhebung*) atmaina.

Kalbant apie lietuvių kultūros projektą, sintezės apimtis, pasak Šalkauskio, yra labai plati: „tautinės sintezės plotas yra pasiekęs čia universalizmo ribų, kadangi suima iš karto Rytų ir Vakarų pasaulius“ (Šalkauskis 4, 1995g: 258). Kraštui, esančiam šioje ypatingoje geokultūrinėje vietoje – ties dviejų pasaulių riba – būtinas universalizmas. Rytų ir Vakarų sintezės idėja esanti „ypatingai brangi kaipo kultūrinio universalumo reiškėja“ (Šalkauskis 4, 1995i: 483). Reikalaudamas sintezės, Šalkauskis iš esmės kėlė nacionalinės ir visuotinės kultūros santykio problemą ir siūlė savą jos sprendimą.

Kas yra tasai universalus kultūros turinys? Jo samprata remiasi pamatinėmis Šalkauskio kultūros filosofijos sampratomis, pirmiausia vadinamuoju hylemorfizmu – aristotelinės kilmės koreliatyviomis turinio ir formos sąvokomis.

Kiekvienas kuriamasis žmogaus veiklos darbas siekia formos tobulumo ir turinio pilnatvės. Bet forma, netgi tobula, yra tik priemonė. <...> Tobulas kūrinys turėtų jungti savyje universaliausią turinį ir individualiausią formą. (Šalkauskis 4, 1995b: 26)

Šį bendrą tobulo kūrinio principą Šalkauskis pritaikė aptardamas tai, kas mums dabar rūpi – tautinio ir universalaus pradų santykį savo projektuojamojoje lietuvių kultūroje.

Universalų turinį jis apibūdino remdamasis vėlgi iš neoscholastinės filosofijos perimtomis ir Vakarų filosofijos metafizinį branduolį sudarančiomis gėrio, grožio ir tiesos sąvokomis. Tai pačios būties atributai, arba transcendentalijos. „[G]ėris, tiesa ir grožis tam tikra prasme yra nežlungančios vertybės“ (Šalkauskis 4, 1995b: 26).

⁸ Šiame kontekste esminis dalykas, kad, pasak jo, „Lietuva istorinių paradoksų šalis“ (Šalkauskis 4, 1995b: 30). Vėliau jis parašė straipsnį panašiu pavadinimu „Lietuviai, istorinių paradoksų tauta“ (Šalkauskis 4, 1995e). Paradoksas – tai sintezės priešybė, jos stygius. Kartais jis parašydavo ir „tragedija“.

Šias vertybes siekiama įkūnyti, kuriant kūrinis ir jų visumą – vadinamą objektyviąją kultūrą. Kūrybos tikslas galys būti tiktai universalus – tai „gėrio, tiesos ir grožio idealo išreiškimas <...>“ (Šalkauskis 4, 1995b: 26). Svarbu tai, kad vadinamųjų amžinųjų vertybių ar transcendentalių turinio Šalkauskis netapatindavo su vienomis ar kitomis konkretybėmis, bent jau iš principo. Mėginant vienaip ar kitaip konkretinti šiuos idealus, keliant normatyvinius reikalavimus, kūryba taptų tezinė, taikomoji, ideologinė ir prarastų jai esmišką sąsają su neapibrėžtimi, laisve ir vaizduote. Galima sakyti, kad tiesa, gėris ir grožis – netgi ne idealai, o pačios idealybės matmuo, vienu ar kitu tiesų, gėrybių ir grožybių galimybės sąlygos. Tik-tai tokios bendriausios abstrakcijos gali motyvuoti visiškai individualią, autentišką, originalią kūrybą.

Antroji esminė tobulo kūrinio savybė – jo individualumas – yra formos, lyties ar stiliaus, kaip kartais pasakydavo Šalkauskis, dalykas. Minėtas hylemorfizmo principas reiškia, kad kūrinio forma yra būtina, neapsieinama. Tokia būtina tautinės kultūros forma yra, pavyzdžiui, kalba. Šią formą įgyja į gimtąją kalbą išverstas tekstas. Šitaip tai, kas laikoma visuotinės kultūros turiniu (sakykime, Biblija, Platono ar Shakespeare'o kūriniai), įsisavinama, paverčiama tautinės kultūros savastimi. Kartu pati tautinės kultūros savastis transformuojasi – jos turinys išsiplečia, darosi universalesnis. Tuo tarpu tai, kas lieka neišversta, bet darosi kam nors aktualu, reikalauja jau minėto individų gyvenimo dviem kalbom, dviejose kultūrose išsiskirti, kad būtų įsisavinta, t. y. paversta savu, virstų savastimi. Tai vadinamoji subjektyvioji kultūra, kuri gyvuoja asmens vidujybėje, kaip jo gebėjimai. Tai taip pat yra kultūros turinio buvimo būdas, bet kitoks negu objektyvuotų kūrinų. Jis neatskiriamas nuo asmens ir išnyksta kartu su juo, jeigu tiktai toks asmuo nepaveikia klausytojų savo kalbomis. Šalkauskis, kaip pasakoja jo amžininkai, buvo nepaprastai gerbiamas savo studentų. Tačiau manyčiau, kad daugelis tų gerbėjų neskaitė jo tekstų, o tiesiog patyrė tiesioginį asmenybės poveikį.

Šalkauskis ne kartą įspėjo, kad tautinė forma – ne kūrybos tikslas, o tiktai priemonė. Kultūros forma – tai raiškos būdas, kuris yra būtinas, tačiau negali tapti savi-tikslis. „[T]autiškas reiškiasi kultūrinės kūrybos stiliuje, arba lytyje. Jis sudaro formalinę kultūros pusę [t. y. jos formą – A. S.], bet ne šios kultūros turinį“ (Šalkauskis 4, 1995g: 333). Vis dėlto gali kilti ir ne kartą buvo formuluojamas klausimas, ar iškeliant tautinei kultūrai tikslą siekti universalus turinio, kartu nepaneigiamas jos individualumas? Kaip tik priešingai, galima teigti, kad Šalkauskio kultūros filosofijoje tautinei individualybei, kaip ir individualybei, individui apskritai, lieka pati giliausia, nereflektuojama ir neprojektuojama, ontologinė vieta. Vakarų metafizikoje mažų mažiausia nuo Platono ir Aristotelio buvo aišku tai, ką Viduramžių filosofija išdėstė posakiu *individuum est ineffabile*, „individas yra nesučiuopiamas“. Individualumas nepažinūs teoriškai, nesučiuopiamas racionalia klasikinės

filosofijos kalba, kitaip sakant, bendromis sąvokomis. Kaip pastebėjo Gottfriedas Vilhelmas Leibnizas, tiktai begaliniam (Dievo) protui individas, pavyzdžiui, Aleksandras Makedonietis, būtų nepaprastai sudėtinga, bet vis dėlto sąvoka. Tuo metu baigtinei sąmonei individualumas yra racionaliai nepažinus. Tačiau šitai rodo anaip tol ne individo efemerškumą, o kaip tik priešingai – giliausią jo būtiškumą⁹. Kaip tik iš šio būtinio individo branduolio kyla autentiška kūryba – raiška to, kas individas iš tikrųjų yra. Individas, kurio neįmanoma sučiuopti teoriškai, skleidžiasi ir yra suvokiamas per savo raišką. Šiame taške iš neoscholastikos perimta metafizinė Šalkauskio filosofavimo paradigma vėrėsi savitai XX amžiaus problematikai – raiškos, išraiškos, diltėjiškai suprasto „gyvenimo“ (Sverdiolas 2002: 57–77). Šitai liudija visa jo sisteminės gyvenimo filosofijos programa, iš kurios jam buvo lemta išplėtoti tik kultūros filosofiją (Sverdiolas 1999: 290–323).

Individuacijos principas galioja ne tiktai individo, bet ir tautos kūrybai. Čia Šalkauskis pasirinko Adamo Mickevičiaus paskaitose „Slavai“, skaitytose 1842–1844 m. Prancūzijos kolegijoje, išsakyta mintimi, kad „Tauta tėra vienos didelės individualybės išsiplėtojimas“¹⁰. Pasak Šalkauskio, „tauta yra sutelktinė individualybė“ (Šalkauskis 4, 1995b: 23). Jis postulavo: „savita forma, visai žmonijai bendras turinys – tokia turi būti kultūra, kuri viena gali būti lietuvių tautos gyvybės laidas“ (Šalkauskis 4, 1995b: 170). Šios koreliacijos išardymas, individualios formos atskyrimas nuo universalaus, visuotinai reikšmingo kultūros turinio ir pavertimas savaiminiu tikslu yra ne kas kita, kaip ydingas, vienpusis nacionalizmas. Šalkauskis labai tiesiai skelbė: „Vienu iš didžiausių autoriaus rūpesčių būtų apsaugoti lietuvių tautą nuo siauro nacionalizmo, kurio pavojus mums, kaip ir kitoms tautoms, yra visai realus šiais zoologinio nacionalizmo laikais“ (Šalkauskis 4, 1995g: 199). Nepamiština, kad tai rašyta 1933 metais, kai Vokietijoje atėjo į valdžią nacionalsocialistai, o Italiją jau dešimtį metų valdė fašistai, turėję simpatikų ir Lietuvoje. Kas kita pozityvusis jo atitikmuo, patriotizmas, kuris, pasak Šalkauskio, kaip tik „*ragina realizuoti visai individualinėje tautybės lytyje visuotinį turinį <...>*“ (Šalkauskis 4, 1995g: 339–340). Tai, priminsiu, reikalavimas kiekvienam tobulam kultūros kūriniui. Todėl „*tautinė lytis negali būti imama, kaipo tokia, žmogaus gyvenimo tikslu*“ (Šalkauskis 4, 1995g: 340). Šis „negali“ anaip tol nereiškia, kad šitai neįmanoma, priešingai, *de facto* tokio tikslo labai dažnai būna siekiama. Šalkauskis susidūrė su

⁹ Naujiesiems laikams būdingo individualizmo pabrėžimą Šalkauskis, be kita ko, įžvelgė Mickevičiaus kūryboje. „Mickevičius, kaip Goethe ir Byron’as atremia savo vertę į save patį <...>. Stengtis įsigyti nuosavos vertės ir nepriklausomai ją kainoti jis laiko esmine individualizmo teise bei prievole. Remdamasis šitais europietiškosios kultūros pradais, jis reikalauja pilno bei nevaržomo individualybės išvystymo ir todėl ieško laisvės“ (Šalkauskis 1990: 60–61).

¹⁰ Cit. Iš *Dviejų pasaulių takoskyroje* (Šalkauskis 4, 1995b: 23). Originalė: „Une religion ou une nationalité n’est que le développement d’une grande individualité“ (Mickiewicz 1914: 8). Penkioliktoji paskaita buvo skirta lietuvių mitologijai, istorijai ir kilmei iš Indijos (Mickiewicz 1914: 123–131).

šiuo reiškiniu I Lietuvos Respublikoje ir kietai jį kritikavo. „Negali“ čia reiškia „nedera“, „neturi“ – tai reikalavimas, draudimas.

Tautinio ir visuotinio pradų santykių kultūroje Šalkauskis nagrinėjo ir istorinės dinamikos požiūriu. Pasak jo, konkrečios kultūros raidai būdingi du esmiškai skirtingi etapai: tautos ir nacijos. Šios sąvokos bei jų perskyra yra daugiaprasmės ir turi ilgą istoriją. Visų pirma jos turi politinę prasmę: tauta (*gens*) nėra politinio gyvenimo subjektas (dabar ji vadinama *stateless*, „tauta be valstybės“), o nacija (*natio*) yra politinė tauta. Šalkauskis, be abejo, turėjo tai omenyje, tačiau, sekdamas Sergejumi Gessenu, rusų neokantininku, siejama taip pat su rusiškąja visa ko vienybės filosofija, tautos ir nacijos santykio problematiką iš politinės istorijos perkėlė į istorijos filosofijos plotmę. Jis taip pat tikslingai pasitelkė pedagogikos teoretiką Friedricho Wilhelmo Foersterio, Eugène'o Dévaud ir kitų veikalus (Тесен, 1923; Dévaud, 1918; Foerster, 1914). Tautos kultūros turinys, tikslai ir vertybės esą partikuliarūs, o nacijos kultūros turinys, tikslai, vertybės – universalūs.

Nagrinėjant istorinės dinamikos požiūriu, nacijos būvis yra branda, kurią tam tikrame savo raidos etape pasiekia tautos kultūra. Rytų ir Vakarų sintezė – ne kas kita, kaip savitas Šalkauskio siūlomas būdas ar, tiksliau sakant, ypatinga, geokultūrinės Lietuvos vietos suteikiama galimybė įveikti etniškai apibrėžtos tautos kultūros partikuliarumą ir atverti universalų, bendražmogišką nacijos kultūros akiratį. Partikuliariu turiniu gyvenanti tauta turi tapti universalų turinį aprėpiančia nacija. Tai ne tiktai esmiško istorinio slenksčio įveika, bet ir kultūros saviįveika.

Nacijai būdinga formos ir turinio vienybė suprantama kaip tautos aktyviomis pastangomis siektinas tikslas. Galima sakyti, kad nacija yra imperatyvas tautai. Šio imperatyvo įgyvendinimo galimybės yra jau kitos, faktinės, plotmės dalykas. Šalkauskis visuomet suvokė, o kartais labai aštriai pajusdavo privalomybės ir esamybės skirtį. Jo mąstyme idealas yra kuo glaudžiausiai susijęs su pamatinėmis metafizikos sąvokomis – būtimi, esme ir tiesa. Jis rėmėsi iš senovės graikų filosofijos paveldėtu principu, viduramžiais paverstu formule *ens et bonum conventuntur*, „būtis ir gėris sutampa“. Todėl Šalkauskis teigė, kad „nepavergta neprotingam gyvenimui filosofijos mintis skelbia mums ne tik tai, kas yra, bet ir tai, kas privalo būti. Ji nuosaikiai įvertina tikrumą [t. y. tikrovę], kelia aikštėn jos ydas ir trūkumus ir rodo kelią naujai pažangai“ (Šalkauskis 1, 1990a: 37)¹¹. Turėdamas omenyje savo gyvenamojo laiko ir vietos kultūrinę bei mąstymo tikrovę, jis neretai apibūdindavo šiuos dalykus dramatiškais, netgi tragiškais žodžiais. Galbūt net galima sakyti, kad faktiškai visuomet esama ir liekama tautos būvyje, o nacijos būvis ir jam būdingas kultūros turinio universalumas suprastinas ne kaip esamybė bei duotybė, bet kaip nuolatinė privalomybė ir siekiamybė, kuria turi vadovautis *de facto* visuomet partikuliari tautos kultūra.

¹¹ Tai kiekvieno projektavimo pagrindas.

AUKŠTOJI KULTŪRA

Tautos virsmą nacija Šalkauskis siejo su šviesuomenės, arba inteligentijos, veikla. Čia plačiau nenagrinėsiu jo inteligentijos sampratos, bet svarbu tai, kad esminiu jos bruožu Šalkauskis laikė sąmonės universalumą, apibūdindamas ją per priešybes, nurodydamas, kas ji nėra: inteligentija „nėra joks visuomenės luomas, jokia socialinė klasė, jokia speciali profesija, jokia politinė partija, joks valdžios palaikymo sambūris, žodžiu tariant, jokia partikuliariinė visuomenės grupė, kuri uždaro savo ribas luominiais, klasiniais, profesiniais, partiniais, politiniais ar kitais kokiais sumetimais“ (Šalkauskis 4, 1995d: 545–546). Šalkauskiui rūpėjo ne inteligentijos sociologinės charakteristikos, o tiktai ypatinga šio „organo“ funkcija – visuomenės „susipratimas“, arba refleksija. Kaip tik dėl savo universalumo ir atvirumo inteligentija esanti visuomenės „susipratimo organas“ (Šalkauskis 4, 1995d: 551), įkūnyta jos sąmonė. Aptardamas inteligentijos ir liaudies santykį, Šalkauskis vėlgi griebėsi aristotelinių materijos (arba turinio) ir formos sąvokų. Pasak jo,

Liaudis <...> tautinėje veikloje vaidina materialaus pagrindo vaidmenį. Inteligentijai <...> tenka uždavinys pakelti tautinę civilizaciją į aukštesnį lygmenį pritaikant liaudiškas formas universaliam žmogaus dvasios turiniui. Sutelktinis kūrybinis [liaudies] potraukis sukuria [tautinės] formos individualumą; individuali [inteligentijos] sąmonė parūpina universalų [nacijos] turinį. (Šalkauskis 4, 1995b: 27)

Liaudies kūrybos „nesąmoningumas“, „instinktyvumas“ (iš vokiečių romantikų perimta leksika) yra ne kas kita, kaip spontaniškumas, savaiminis supratimas, o inteligentijos „sąmoningumas“ traktuojamas kaip kultūrinės bendrijos savivoka. Vienas iš dviejų pagrindinių inteligentijos uždavinių, universalizuojant kultūrą, yra būtent savivoka: šitaip kultūra susidvejina, reflektuoja savo pačios pobūdį, nulemtą šimtmečius trunkančios realios, tačiau nerefleksyvios liaudies veiklos. Tai reikšmingas tautinės kultūros individualumą ir jos pašaukimą konstituojantis dalykas.

Tai ypatinga – projekcinė, o ne retrospekcinė savimonė: inteligentija projektuoja kultūrą. „Tuo tarpu kai liaudis tarnauja nesąmoningu įrankiu tautiniam pašaukimui, <...> vien šviesuomenė tegali sąmoningai aptarti vyriausiąjį tautos uždavinį iš jos pašaukimo ir paraginti tautą jį vykdyti savo gyvenime ir veikime“ (Šalkauskis 4, 1995g: 349–350). Apmąstydamą tautos pašaukimą ir išskeldama jį kaip veiklos idealą, inteligentija būti-savaime paverčia būtimi-sau. Tokiu būdu „tarp tautos pašaukimo ir šviesuomenės uždavinio nustatomas sąmoningas sąryšis, nes dabar tai, kas objektingai sudaro tautos pašaukimą, subjektingai yra jos uždavinium“ (Šalkauskis 1, 1990a: 40).

Šį uždavinį kaip tik ir atlikęs tautinis atgimimas, kurio pradžią Šalkauskis siejo su „Aušros“ pasirodymu 1883 metais (Šalkauskis 4, 1995b: 214). „Susidarymas susipratusios tautiniu atžvilgiu šviesuomenės, kuri pakelia liaudies kultūrą į

tautinės civilizacijos laipsnį, įkvėpdama į jos lytis visuotinį žmogaus dvasios turinį, ir kuri drauge su liaudimi atvaizduoja [t. y. sudaro, – A. S.] pilnutinį tautos tipą, – štai kame tautinio lietuvių atgimimo esmė“ (Šalkauskis 4, 1995g: 214). Tautinės kultūros projektas – tam tikru istorijos laikotarpiu šviesuomenės iškeltas ideologinis konstruktas. Tai konkrečią istorinę sociologinę prasmę turintis dalykas: ne kas kitas, kaip gana plonas inteligentijos sluoksnius suformulavo tautinio atgimimo programą ir įdiegė ją visuomenei.

Šiame kontekste Šalkauskis suvokė ir apibūdino ir savo paties teorinio, o kartu ideologinio bei pedagoginio darbo tikslą, teigdamas, kad „filosofija gali ir privalo pagaminti tautinei mūsų kultūrai plačios sintezės ideologiją“ (Šalkauskis 1, 1990a: 41). 1918 metais laiške Juozui Tumui-Vaižgantui jis rašė: „Laikydamas savo pašaukimu filosofinį darbą, arba tikriau – tautinį auklėjimą per filosofiją, priprantu arba net tik pratuos visur ieškoti tiesos sintezės, nes tai yra kiekvienos tikros filosofijos uždavinys“ (Šalkauskis 3, 1993d: 434). Kaip tik sintetiška, sintezuojanti filosofija turi padėti pagrindą jo paties kurtam ir ne kartą dėstytam lietuvių kultūros projektui.

Vis dėlto vėliau, apmąstydamas I Lietuvos Respublikos patirtį, jis ne sykį ir ne du konstatavo, kad inteligentija neatlikusi tautinės kultūros apmąstymo uždavinio. 1938 metais Šalkauskis teigė, kad „[l]ietuvių kultūros problema mažai tėra paaiškėjusi per dvidešimt nepriklausomo gyvenimo metų, nors kultūrinė pažanga padaryta per šitą laiką labai didelė“ (Šalkauskis 4, 1995c: 455). Vienu iš ženklų, kad šis tikslas nepasiektas, Šalkauskis laikė tai, jog „[d]eja, per nesusipratimą pas mus sintetinės kultūros koncepcija nėra populiarė“ (Šalkauskis 4, 1995c: 467). Taip esą todėl, kietokai pabrėžė jis, kad „[p]arapinės varpinės akiratis yra būdingas pas mus tiems žmonėms, kurie yra kiek pakilę viršum liaudies kultūros, bet dar nėra iškilę iki visuotinai reikšmingos kultūros akiračio“ (Šalkauskis 4, 1995a: 489).

Antrasis svarbiausias Lietuvos inteligentijos uždavinys – sukurti universalią reikšmę turinčių kultūros kūrinių. Šalkauskis manė, kad ji neatlikusi ir šio savo uždavinio. „[I]ki šiolei mums teko visų pirma savintis europišką civilizacijos pradus ir juos realizuoti mūsų tautybės lytimis“ (Šalkauskis 4, 1995f: 542). Reikšminga smulkmena, nors jis jos ir neplėtojo, gal nė nepastebėjo, yra tai, kad įsivaintinę universalių turinį jis pats dabar sieja su Europa, t. y. su Vakarais, o santykio su Rytai klausimas nežymiai pasitraukė į paraštę. Šalkauskis konstatavo, kad vien tik tai „savinimasis“ ar, šiandien sakytume, apropiacija parodo tam tikrą tautos kultūros silpnybę, nors jis ir yra esmiškai svarbus, jai sąveikaujant su visuotine kultūra.

Mes nesame dar pasiekę savo kūryboje visuotinai reikšmingo masto ir todėl, be kita ko, mūsų kūryba nėra pakankamai individuali: toks jau yra tautinės kultūros dėsnis, kad jos individualumas yra tiesioginiame santykyje su jos universalumu. Kol mes nesame dar pasiekę savo kultūrinėje kūryboje visuotinai reikšmingo laipsnio, negalima kalbėti apie tikrą mūsų kūrybos individualybę. (Šalkauskis 4, 1995f: 542)

Kalbėdamas apie lietuvių inteligentijos kuriamą kultūrą, dažnai vadinamą aukštąja (nors dabar, įsiviešpatavus lygiavinei orientacijai, tai labai nepopuliari sąvoka), Šalkauskis iš esmės konstatavo, kad čia veidą ir netgi pačią prigimtį dar tik reikia įgyti.

STASYS ŠALKAUSKIS IR ALGIRDAS JULIUS GREIMAS

Stasio Šalkauskio lietuvių kultūros projektą verta sugretinti su pusšimčiu metų vėliau kurtu Algirdo Juliaus Greimo projektu. Išsamus šių projektų panašumų ir skirtumų aptarimas padėtų geriau suprasti juos abu. Čia juos sugretinsiu tik labai glaustai. Šie mąstytojai rėmėsi labai skirtingais konceptualiniais pagrindais ir kitomis prielaidomis, bet jų nagrinėjama problematika, padėties vertinimai ir išvados kartais pasirodo labai panašūs. Tai, beje, stebino Greimą, kuris net ir pats atkreipė dėmesį į šį panašumą. Į „Sietyno“ žurnalo anketą, kurioje buvo pakartoti klausimai, 1939 metais „Naujosios Romuvos“ (t. y. Juozo Keliuočio) užduoti Šalkauskiui (Šalkauskis 4, 1995f: 540–543), Greimas atsakė labai trumpai: „Visiškai pritariu Stasio Šalkauskio aptarimams. Keistas, susimąstymo vertas reiškinys: kodėl, per 50 metų, jie nepaseno? Kodėl, su visai skirtingomis premisomis, jiems pritariu?“ (Greimas 1989: 132). Į šį klausimą mėgintina ieškoti atsakymo.

1947 metais Greimas atkreipė dėmesį į Šalkauskio kultūros projektą: „*filosofiška* formulė siūlė, – turbūt ir tebesiūlo – lietuviškos kultūros tikslu pasistatyti Rytų ir Vakarų kultūrų sintezės suradimą“ (Greimas 2019a: 52). Jis gana pašaipiai pasisakė apie kai kuriuos šio projekto aspektus: „[n]etikiu, kad ją galima sukurti <...> bandant Lietuvoje įvesti vokiškos tvarkos ir rusiškos netvarkos sintezę“ (Greimas 2019a: 53). Pritarti kultūrinės sintezės idėjai, esą, būtų galima tik tada, „jei pati Lietuva būtų didžiulis Plungės žirgynas, kuriame kultūrtechnikai laisvai galėtų kergti kirgizų kumelaites su olandiškais drigantais“ (Greimas 2019a: 53).

Tačiau Greimas ne tikrai šaipėsi, jis pateikė ir argumentų. Pasak jo, „apie bet kokias sintezes kalbama paprastai tik istoriškai, tik po to, kai jos jau įvykę, o ne tada, kai pirmas lietuviškas filosofas rašo pirmąją savo filosofinę knygą <...>“ (Greimas 2019a: 53). Ir pats Šalkauskis buvo atkreipęs dėmesį į tai, kad sintezei yra būdingas post- pobūdis – kaip jau minėta, sintezę jis laikė tam tikra reakcija į kultūros pradų heterogeniškumą bei konfliktiškumą. Greimas padarė iš to daug bendresnę išvadą – pasak jo, kultūros pobūdį galima apmąstyti tik retrospektyviai, o ne prospektyviai, kuriant projektus. Jis rašė, kad „lietuviškoji kultūra yra rezultatas, kuriuo pasidžiaugsime, kai jį būsime atsiekę, o ne metodas, ne kelias, kuriuo reikia eiti <...>“ (Greimas 2019a: 53). (Beje, šitai beveik tais pačiais žodžiais yra konstatavęs ir Šalkauskis: „Paprastai tautos iš pradžios kuria savo kultūrą ir tik

paskui įsisąmonina jos prasmę, arba savo kultūrinę paskirtį ir pašaukimą“ (Šalkauskis 4, 1995c: 455).) Taigi pats kultūros projektavimas, pasak Greimo, esąs abejotinas, o gal ir tiesiog neįmanomas, iliuzinis dalykas. Tačiau ši kritinė išvada pasidarė autoironiška – Greimas ir pats su laiku pasirodė esąs nemenkas „kultūr-technikos“ strategas (tiesa, 1947 metais jis negalėjo žinoti, kad taip atsitiks): tai, ką jis teigė apie Šalkauskio kultūros projektą bei projektavimą, iš esmės tinka ir jo paties – būsimą aktyvaus lietuvių kultūros projektuotojo demiurgiškiems užmojams (Sverdiolas 2017: 85–128).

Kaip ir Šalkauskis bei kiekvienas kultūros teoretikas ar analitikas, Greimas nagrinėjo kultūrą remdamasis savo paties kultūrine istorine patirtimi. Jis priklausė tai pačiai kartai kaip Juozas Girnius, augusiai ir brendusiai I Lietuvos Respublikos sąlygomis, baigusiems lietuviškas gimnazijas. Beje, ir Girnius, ir Greimas nemokėjo rusiškai. Šios kartos intelektualams buvimas dviejuose, Rytų ir Vakarų, pasauliuose kartu nebebuvo asmeninės kultūrinės patirties duotybė. Todėl, kaip rašė Antanas Maceina,

Anoji kultūrų sintezė, mums peršama Stasio Šalkauskio, Girniaus kartos žmonių nežavėjo. Jie negalėjo šios sintezės pajauti, nes jiems stigo vieno iš jos sudedamųjų pradų, būtent rytietiškiosios kultūros, kurios nešėjai Lietuvoje buvo Šalkauskio karta. <...> nuo vyresniosios kartos ji [Girnių ir jo kartą – A. S.] skiria anasai svetimumas kultūrinei sintezei, anasai modernus vakarietiškas turinys, kuris senosios mūsų kartos širdžiai pasiliko vis dėlto daugiau ar mažiau tolimas. (Maceina 1965: 440)¹²

Greimas kitaip negu Šalkauskis įvardijo Lietuvos padėtį: pasak jo, ji esanti išsidėsčiusi ne ties dviejų pasaulių riba, o vieno kultūrinio pasaulio ar vienos – Vakarų – civilizacijos paribyje. Tiesa, šis paribys spekuliatyviai dialektiškai numato užribį – Rytus, tačiau Greimas tai telaike tik išorine lietuvių kultūros gyvavimo aplinkybe ir dėl tarpinės geokultūrinės Lietuvos padėties nesiūlė kokios nors esmiškos sąveikos (sintezės) uždavinio. Beje, šitaip transformuoti savosios geokultūrinės vietos ir atitinkamo tikslo įvardijimą, palyginti su Šalkauskiu, pradėta jau I Lietuvos Respublikos laikais. Maceina neklydo kalbėdamas apie Girniaus kartos kultūrinę orientaciją į Vakarus, o Girnius tokios orientacijos pavyzdžių yra aptikęs ir vyresniojoje, Šalkauskio, kartoje. Kaip matėme, paties Šalkauskio tekstai liudija, kad ir jo mąstysenoje nepastebimai vyko šis persiorientavimas.

Taigi Greimas nepritarė Rytų ir Vakarų sintezės idėjai. Tačiau kita, abstraktesnė, Šalkauskio kultūros projekto plotmė – lietuvių ir pasaulio, vietinės, partikuliarios, ir visuotinės, universalios (o Greimui tai reiškė – Vakarų, arba Europos) kultūrų santykio svarstymas – Greimui buvo ne mažiau svarbus kaip Šalkauskiui. Greimas

¹² Vis dėlto Greimo kultūrinis akiratis apėmė ir Rusiją – vėlyvajame interviu su Ugne Karvelis jis kalbėjo apie savo kultūrinį „slaviškumą“, reikšmingus rusų ir vokiečių kultūrų pradus (Greimas 2017e: 155).

buvo įsitikinęs, kad europietiškas, sutampantis su universalumu, yra esmiškai savas lietuvių kultūrai – Europa Lietuvai esanti „simbolinė erdvė, kurioje išsidėsčiusios visos vertybių sistemos, visi kriterijai, pagal kuriuos sprendžiama apie elgsenos, žmogaus, veikalo vertę“ (Greimas 1991c: 7–8). Todėl, pasak jo, „bet kokios kalbos apie lietuvišką kultūrą be pastovios nuorodos į Europą yra bergždžios“ (Greimas 1991c: 8).

Ir Šalkauskis, ir Greimas turėjo omenyje ir kitokią, alternatyvią, tautinės kultūros tikslų sampratą. Šalkauskis energingai polemizavo su šovinistiniu nacionalizmu ar tautininkų publicistų skelbtu vadinamuoju „ekskluzivizmu“ (Sverdiolas 2012a: 209–218). Ir jo paties aplinkos žmonės ne visuomet jį šiuo atžvilgiu palaikė. Juozas Keliuotis ilgokoje, bet teoriškai menkoje Šalkauskio knygos recenzijoje teigė, kad šis be reikalo vertinęs nacionalizmą perdėm neigiamai. Anot Keliuotio, „šiandien susiduriame su nacijonalizmu, kurs, nežiūrint kai kurių savo ekscesų, yra pažangos nešėjas ir naujųjų laikų skelbėjas“ (Keliuotis 1933: 749). Tai nacionalsocializmas ir fašizmas, kaip pasakoma viena pastraipa, pažadant grįžti prie šio klausimo vėliau¹³. Greimas taip pat aiškiai matė nacionalizmo galimybę, laikė ją realia ir ydinga, bet nesvarstė, tiesiog paliko nuošalyje. Jam daug labiau rūpėjo kita kultūrinio uždaramo atmaina – paseizmas, pastanga sugrąžinti tikrai ar menamai buvusią tautinės kultūros savastį, kartu užsidarant dabarčiai ir ateičiai. Greimas iš esmės kėlė lietuvių kultūrai tą patį universalizmo tikslą, kaip ir Šalkauskis, bet šio tikslo, pasak jo, siektina kitaip – ne sintetinant Rytų ir Vakarų kultūrų pradus, o įsijungiant į Europos, arba Vakarų, civilizaciją, kurią jis šiuo atveju tapatinavo su universalia.

Gyvenant europietiškos – tai reiškia, par excellence, internacionalios – civilizacijos cikle, lietuviškoji kultūra egzistuoja ir yra pripažįstama tikrai jos pozityvaus įnašo į bendrąją civilizacijos lobyną funkcijoj. Pradedant individualiais įnašais ir baigiant tuo specifiniu, savitu lietuviškos kultūros kvapu, be kurio būtų nepilna Europos kultūros darželio kvapų gama. (Greimas 1991a: 225)

¹³ Ideologinė Šalkauskio kritika gerokai vėliau buvo pratęsta išėivijoje. Į tai atkreipė dėmesį Juozas Girnius (Girnius 1990: 82). Miškininkas Vincas Žemaitis mėgėjiškoje brošiūroje keliomis pastraipomis neigiamai pasisakė apie Šalkauskio Rytų ir Vakarų sintezės idėją (Žemaitis 1972: 53). Anot jo, Šalkauskis buvęs „visai svetimas lietuvių tautai. <...>. Kad jis pagrindė ateitininkų ideologiją ‚universaline katalikų pasaulėžiūra‘, tas jį nedaro ypatingu lietuvių filosofu, greičiau katalikišku internacionalistu“ (Žemaitis 1972: 54.) Iš Žemaitio, taip pat iš I Lietuvos Respublikos polemistų su Šalkauskiu faktų ir argumentų sėmėsi keli kiti išėivijos tautininkų publicistai (o gal ir tas pats), pasirašę pseudonimais ir citavę vienas kitą. Jie nesilaikė ne tik akademinio korektiškumo, bet ir elementarios etikos reikalavimų: Kizlys Kizlaitis 1974; Stanaitis 1975; Uluntaitis 1983. Tos pačios formuluotės kartojamos ir šiandien, nebepateikiant jokių argumentų (Šaknys 2002: 184, 244). Savo redaguotame tautininkų žurnale prieš Šalkauskio universalizmą beapeliaciniu tonu ir be argumentų pasisakė ir etnografas Jonas Balys. Pasak jo, „Šalkauskis daug rašė tautiško klausimais, tačiau vis skrajodamas internacionalizmo padangėse, nematydamas savos lietuviškos žemės ir nesuprasdamas gyvybinių lietuvių tautos reikalų“ (Balys 1975: 121). Be kita ko, Balys teigė, kad „jis [Šalkauskis] liguistai bijojo ‚zoologinio nacionalizmo‘ ir ‚totalistinio autoritetizmo‘ (tai jo terminai), kurių Lietuvoje nė nebuvo“ (Balys 1975: 121.) Beje, jau 1933 metais Balys panašiai recenzavo Šalkauskio knygą, pasirašęs kriptonimu, kurio aš kažkada nepajėgiau iššifruoti (Dr. J. B., S. Šalkauskis, Lietuvių tauta ir jos ugdymas [recenzija]. *Vairas*, 1933, nr. 9, 121–122; Sverdiolas 2012: 210, 216).

Kvapas, kaip žinia, yra sunkiai apibūdinamas žodžiais, bet neklystamai atpažįstamas ir tvirtai įsimenamas.

Tuo pat metu Greimas suvokė esminį prieštaravimą, būdingą patiems pamatams, kuriais jis (ir, beje, Šalkauskis taip pat) rėmėsi – Apšvietos pažangos sampratai.

Pokario laikais dar galima buvo galvoti apie lietuvių tautos likimą kaip jos aktyvų dalyvavimą iškilmingoje tautų procesijoje į pažangą, į laisvę. Nežiūrint peripetijų. – Pastarasis dešimtmetis sudavė galutinį, triuškinantį smūgį Istorijos, kaip žmonijos vieškelio, conceptui. Iš vienos pusės, įsisaugojus istorijos reliatyvumą, į atskirų istorijų – Kinijos, Indijos ir t. t. specifiškumą. Iš kitos pusės, pamažu sutrupėjo, į dulkes pavirto pažangos sąvoka. Kur ir kokia pažanga: mene, literatūroje, moralėje, demokratijoje, gerovėje? <...> Istorija virto reliatyvia sąvoka. (Greimas 1, 2017b: 42)

Nuosekliai apmąstyta, ši civilizacijų daugio ir santykinumo samprata galbūt būtų vedusi atgal prie Šalkauskio idėjų apie kultūros buvimą ties ribomis. Tačiau nors Greimas ir pastebėjo pamatinį prieštaravimą, atsiradusį problematizuojantis universalios kultūros sampratai, jis jo neapmąstė. Kaip ir Šalkauskis bei daugybė kitų prieškarinėje Lietuvoje, Greimas kėlė tikslą paversti Lietuvą visaverte Vakarų pasaulio dalimi. Viename laiške jaunystės draugui jis parašė labai paprastai: „man rūpi Lietuvos *sueuropietinimas*“ (Greimas 1, 2017d: 420).

Didžiausią šio santykio tarp lietuvių ir pasaulinės kultūros keblumą sudaro tai, kad tarp jo narių yra slenkstinis, vertikaloje ašyje išsidėstantis skirtumas, kurį pastebėjo jau Šalkauskis, kalbėdamas apie tai, kad lietuvių inteligentija nepakankamai kūrybiškai kūrėsi. Kaip tik dėl esmiškos lietuvių kultūros sąsajos su europine kultūra, o tuo pačiu metu – vertikali, slenkstinė skirtis tarp jų „iškyla mūsų ambicijai gal ir nemaloni lietuvių kūrėjo priaugimo ir pripažinimo problema. Ir kiekvienas kultūrininkas noromis nenoromis priverstas akimis ieškoti to Rubikono, kurį peržengus nacionalinė vertybė tampa internacionaline, bendražmogiška verte“ (Greimas 1991a: 225).

Patriotizmas, kurį Greimas, lygiai taip pat kaip ir Šalkauskis, skyrė nuo nacionalizmo, šiomis slenkščio sąlygomis būna neišvengiamai susijęs su vadinamaisiais dvigubais standartais, vertinant pasaulinę ir lietuviškąją kultūrą su didžiulėmis nuolaidomis saviškiams, o tai nuolat generuoja *mouvaise foi*, „negryną sąžinę“, su kuria tenka kažkaip dorotis. Jau nuo tautinio atgimimo laikų daugybė žmonių negalėjo ir dabar negali vienaip ar kitaip, kartais labai asmeniškai neišgyventi šio dvilypumo ir dvigubų standartų keliamos įtampos. Apie Henriką Radauską Greimas rašė: „Būdamas pirmas jau nebe lietuviškas, o translietuviškas poetas, jis mane įvedė į verčių kokybės – tiek literatūroje, tiek ir gyvenime – pasaulį“ (Greimas 1, 2017b: 41). Prie šio dviejų lygmenų klausimo jis grįžo ne kartą ir ne du. Pavyzdžiui: „Brazdžionis, Kossu, Boruta – realistai, tautiniai poetai, vidaus vartojimui. Tuo tarpu Radauskas, Mackus, Venclova – jau galimi ir eksportuoti, europinio

lygmens“ (Greimas 1, 2017c: 366). „Radausko dėka, pirmą kartą po Dionizo Poškos klasicizmo, lietuviškos poezijos upelės sutinka savo bėgmėje europinės poezijos srovę“ (Greimas 2019b: 189). Translietuviškumas – tai lietuviškumas, įveikęs savo ribas, tapęs reikšmingas ir už jų – tai, ką Šalkauskis siejo su universalią reikšmę turinčių kūrinių sukūrusia inteligentija ir nacijos lygmenį pasiekusia tauta¹⁴. Jis ieškojo ir pateikė vienintelį tokių kūrėjų pavyzdį – Mikalojų Konstantiną Čiurlionį (Šalkauskis 4, 1995g: 432).

Ši Šalkauskio ir Greimo patirtis reikšminga anaip tol ne vien tik tai jų asmeninėse, bet ir lietuvių kultūros istorijos plotmėje. 1926 metais Juozas Keliuotis rašė apie savo užmojus baigus universitetą:

Visa savo būtybe troškau toliau studijuoti ir įsisavinti visą XX amžiaus kultūrą ir civilizaciją. <...> Juk tada mes jautėmės gyveną tamsiame ir atsilikusiam užkampyje, toli nuo didžiosios pasaulio civilizacijos. Mums reikėjo skubėti prisivyti Vakarų Europą, jai prilygti ir pasidaryti pilnateisiu ir pilnaverčiu jos nariu. <...> Įsisavinti universalią XX amžiaus kultūrą ir paskui atnaujinti ir modernizuoti visą Lietuvos gyvenimą – štai kas buvo tada mano didieji tikslai, kurie ir skatino tuojau išvykti į Paryžių. (Keliuotis 2003: 89)

Nepasirašyto, bet, matyt, Keliuočio plunksnai priklausančio programinio „Redakcijos žodžio“, išspausdinto pirmajame „Naujosios Romuvos“ numeryje, pirmieji sakiniai skelbia:

Mes galvotrūkiškais vejamės Vakarų Europą. Norime pakilti į jos kultūros viršukalnes. Įgyti jos dinamiško veiklumo, kurs ją iškelė aukščiau visų kitų kontinentų. <...> Įeiti į nuostabiai turtingą, įvairų ir intensyvių kultūringiausių tautų gyvenimo ratą. Sudaryti individualumą su universalumu harmonizuojančią visuomenę. (Redakcijos žodis 1931: 2)

Tokių raginimų tuo metu buvo daugybė. Pedagogas Ignas Malinauskas (Malėnas) straipsnelyje, pavadintame „Pagreitinkime tautos kultūrinimo tempą“, rašė: „Mūsų valstybė įsikūrusi Europos miesto Rytų – Vakarų ir Šiaurės – Pietų gatvių kryžkely“ (Malinauskas 1931: 165). Anot autoriaus, būtina „pakelti visą savo tautą į tokį kultūros laipsnį, kuriame stovi kultūringiausios pasaulio tautos. Tačiau faktas, kad nuo jų esame gerokai atsilikę, o minėtosios tautos taip pat vis nuolat žengia pirmyn. Taigi, *mums yra būtinas reikalas pagreitinti tautos kultūrinimosi tempo <...>*“ (Malinauskas 1931: 165). Tokių aktyvizmą kone tais pačiais žodžiais skatino ir Šalkauskis. Jis rašė:

Kultūrėjimas vajaus tvarkoje yra neatidėliotinas mūsų tautinės gyvybės reikalavimas: *mes esame pasmerkti žlugti, jei mes nesugebėsime vajaus tvarkoje pagreitinti tautos ugdymo tempą ir trumpu laiku atsistoti lygiomis kultūringų Europos tautų aukštumoje.* (Šalkauskis 4, 1995g: 395)

¹⁴ Šis svarstymo akiratis – pasiekti pasaulinį lygį, pagarsėti pasaulyje ir išgarsinti Lietuvą – išlieka ir dabar kaip mažai ką bereiškianti banalybė. Vienintelis man žinomas prieš ją pasisakęs buvo Juozas Girnius (Girnius 1953: 148–157).

Lemtingas nuotolis tarp lietuvių ir pasaulinės kultūros skleidžiasi ne tik-tai erdvėje, bet ir laike, netgi, sakyčiau, visų pirma laike. Šalia vietos toks pat esmiškas yra laiko matmuo, šalia kultūros politopijos – jos polichronija. Kultūrų asinchronija reiškia, kad linijiniame, kalendoriniame laike bendralaikės kultūros gyvena kiekviena savame istoriniame egzistenciniame laike. Patiriant kultūrinės sąmonės skilimą, išryškėja nesuderinami kultūrų laikai. Greimą kone persekiojo mintis, kad Lietuva turi neatsilikti nuo Vakarų kultūros, ją vyti. Pažanga Lietuvoje reiškiasi kaip nuolatinis vėlavimas ir vijimasis. I Lietuvos Respublikos laikais iškilusi problema anaipol neišnyko, ji ir šiandien kuo gyviausia. Dabar tai vadinama besivejančia raida. Tai prieštaringas ir įtampą keliantis dalykas, nes provincinė sąmonė, jos vaizduotė vis nespėja. Vijimosi metafora išlieka iki šių dienų ir pasidaro bendra vieta.

Asmenims ir visai tautos kultūrai subrendus, nebereikia specialiai siekti kultūrinio savitumo, dėti kryptingų pastangų kuriant savitą tautinį stilių. Greimas išreiškė įsitikinimą, kad „[k]ultūra yra viena, tinkanti visoms šalims – žmogaus kultūra. Daiginti ją savo širdyse, prikrauti jos pilnus savo smegenų stalčius, sėti ją po tėviškės laukus, kad tik jinai būtų žmogaus veikalas, skirtas žmogui pagerbti ir jam padėti, – ir tik tai. O gerasis Dievulis, kuris paleido mus be kelnaičių lakstyti Šešupės ar Dubysos pakrantėmis ir su videlčiais gaudyti lietuviškus kilbukus, jau pasirūpins, kad viskas, ką rašysim ar darysim, norėtume to ar nenorėtume, bus savaimė *lietuviška*“ (Greimas 2019a: 53–54). Pažymėtina, kad šis savaimiškumas ir savaveiksmiškumas bei konceptualiai nesučiuopiamas individualumas yra būdingas Šalkauskio aptartai tautai, gyvenančiai universaliu kultūros turiniu – nacijai.

Kita vertus, Greimas manė, kad esmiškas lietuvių kultūros europietiškumas, sutampantis su universaliu šalkauskiškai suprastos nacionalinės kultūros turiniu, yra ne esamybė, o siekiamybė. Kaip ir Šalkauskis, Greimas teigė, kad Lietuvos kultūra *turi* tapti europine, kitaip sakant, jos esmę dar reikia įgyvendinti, tai ateities dalykas, projektas. Tai ne kas kita, kaip šalkauskiškas tautos pašaukimas. Abiem mąstytojams buvo būdingas gilus įsitikinimas, kad su prigimtimi yra esmiškai susijusi privalomybė.

Šio tikslo įgyvendinimo ir esmės išsipildymo Greimas anaipol nelaikė paprastu dalyku. Mat tarp Lietuvos ir Europos yra lemtingas kultūrinis skirtumas, kurį jis išdėstė ne keliomis abstrakčiomis priešstatomis, kaip kad Šalkauskis, o ištaisais konkrečių skirčių pluoštais įvairiose plotmėse. Į Vytauto Kavolio klausimą, kokią reikšmę jo mąstymui turi lietuviškoji patirtis, Greimas atsakė:

Tokia problematika geriau suprantama kaip dviejų kultūrinių pasaulių sugyvenimas, vienam kitą papildant, vienas kitam prieštaraujant. Aš visą savo maždaug subrendusio gyvenimą praleidau kaip schizofrenas. Ir geografiškai, ir dvasiškai. (Greimas 1, 2017b: 35)

„Būti ir lietuviu, ir žmogumi“ – dvejopas intencionalumas, numatantis dvejoją eidetiką. Asmuo vienaip ar kitaip šiuos dalykus derina, bet visiškai išvengti prieštaravimo tarp jų neįmanoma. Sintezė nevyksta. Heterogeniškus pradus, kuriuos Šalkauskis tikėjosi susintetinti, Greimas laikė nesuderinamais, neišvengiamai skaldančiais asmenį ir paverčiančiais pačią jo egzistenciją dvilype. Be kita ko, Greimas puikiai suvokė, kad mokslinę discipliną, kuriai pašventė savo gyvenimą, semiotiką jis kūrė prancūziškame moksliniame ir kultūriniame kontekste, prancūzų kalba, kaip prancūzas, o lietuvių kultūros kontekste tokia disciplina tiesiog nebūtų galėjusi atsirasti ir plėtotis. „Lietuvos laisvinimas“ ir mokslo kūrimas jam visada buvo du svarbiausi, bet esmiškai skirtingi tikslai, kuriuos galima suderinti tiktai aktyvia asmenine pastanga¹⁵.

Šalkauskis pastebėjo lietuvių kultūros išėjimo į pasaulinę areną paradoksalumą, kurį lemia tai, kad jis vyksta špengleriškojo „Vakarų saulėlydžio“ aplinkybėmis. Kritiškai apmąstydamas lietuvių kultūrą ir keldamas jai uždavinį perimti visuotinės kultūros turinį, Šalkauskis tuo pačiu metu konstatavo krizinį savojo laikmečio Vakarų kultūros pobūdį. Vakarų Europoje, pasak jo, „literatūra, tapyba, poezija, visuomeninė santvarka, dorovė ir kitos kultūrinio gyvenimo apraiškos pasidarė barbariško dekadanso aukomis. Mūsų naujoji šviesuomenė, nesuskubusi kultūriškai subręsti, pateko į šito dekadanso srovę ir dažnokai davėsi nekritiškai nešama į nereikšmingą, iš esmės bergždžią, darbą, su pretenzijomis vadinamą kultūrine kūryba“ (Šalkauskis 4, 1995c: 476). Kultūros krizė tarpukaryje apskritai buvo labai plačiai paplitusi apmąstymų tema. Pasiremdamas rusų filosofo Semiono Franko idėja apie „naująjį barbariškumą“, 1928 metais Šalkauskis rašė:

Visur jaučiama tam tikros dekadencijos apraiškos, kurios kritiškai mąstančius žmones negali neįspėti dėl vykstančio mūsų civilizacijos gelmėse kažkokio irimo, kažkokios fatališkos evoliucijos. Gimstąs iš šitos evoliucijos žmogus primena laukinį žmogų, nors sykiu žymiai nuo jo skiriasi ir tam tikra prasme yra net pavojingesnis už jį. (Šalkauskis 5, 1996a: 150)

Tą patį, praėjus daugiau kaip pusšimčiui metų, 1990 metais, kai atkūrus nepriklausomybę, lietuvių kultūrai vėl atsivėrė nauji akiračiai, aiškiai matė Greimas: „mūsų bėda, kad tarp Vakarų ir „Rytų“ [kuriems šiuo atveju priskiriama ir Lietuva – A. S.] galvosenų nėra sinchronizacijos: ar galima romantiškai kalbėti apie

¹⁵ Tai asmeniškai patiriamas dvikultūriškumas, kai asmuo remiasi dvejopais ir skirtingais pagrindais. Šis savo paties patirtyje aptinkamas gyvenimas dviejuose pasauliuose lemia ir savitas galimybes. „Iš Lietuvos aš turbūt beveik viską ir atsivežiau: aukštaitišką vaikystės kaimo kvapą, suvalkietišką ambiciją ir užsispyrimą, vokiškos kultūros – filosofijoje, istorijoje – elementus, skandinavų ir slavų „dvasios“ supratimą; tai vis buvusios Romos imperijos tautoms nesuprantami dalykai. O tokie kultūriniai dvilypumai kartais duoda tai reliatyvumo, tai viršiško išjautimus“ (Greimas 1, 2017b: 35). Šalkauskis tokių asmeninių liudijimų nėra palikęs, bet aišku, kad jis turėjo patirti šį suskilimo ir įtampos momentą, ir kaip tik šitai lėmė sintezės uždavinio kėlimą bei gilų jo svarbos suvokimą.

laisvinimus ir laisvėjimus ir tuo pat metu gyventi beprasmiškumo ir smirdalų epistemą?“ (Greimas 1, 2017a: 379). Pastaroji esanti būdinga dabartiniams Vakarams. Taigi lietuvių kultūros projektas yra pasmerktas paradoksui: Lietuva turi vytiš Vakarus, atverti savo kultūrą pasauliui, bet dabartinė Vakarų kultūra yra krizinė. Lietuva atsiveria Vakarams tada, kai Vakarai patiria krizę, dekadansą. Įveikiant atsilikimą ir pasivejant dabartį, kartu neišvengiamai atsiveriama ir šiai krizei. „[K]oktu- mas ima, žvilgsniu apmetus šį dvidešimtąjį amžių, į kurį buvo sudėta tiek vilčių, kur buvo pergyventa tiek nusivylimų. Kokį kraitį jis žada, kokią pasogą gali duoti Lietuvėlei, mūsų pamažu iš miego bundančiai karalaitei? Kokių gėrybių ji galės ir norės pasirinkti šiame kultūriniame Vakarų supermarkete?“ (Greimas 1991b: 14). Tai padaro patį lietuvių kultūros projektą paradoksalų ir suteikia jam dramatišką ar netgi tragišką foną.

Vis dėlto ir Šalkauskio, ir Greimo atsaku į šį jų abiejų labai aiškiai matytą tragišką dvilypumą tapo ne rezignacija ir ne alternatyva – užsidarymas, tariamos grynios savasties puoselėjimas, taip pat ne paseizmas, o neveltį įveikiantis ryžtas atsiverti universalizmo ateičiai, ją projektuoti ir aktyviai lemti¹⁶. „Europa, o išvis ir Vakarai, šiuo metu pergyvena gilią kultūros krizę, vadinamąją identiteto krizę. O krizė – tai visų pirma įsisąmoninimas į esamų vertybių žlugimą ir noras jas pervertinti. Šioje *Umwertung aller Werte* ir lietuvių tauta, ne mažiau negu kitos, turi teisę tarti savo žodį <...>“ (Greimas 1991b: 15). Lietuva turi „aktyviai dalyvauti kultūrinio Europos modelio, kultūrinių elgsenos formų, gyvenimo stiliaus išdirbime“ (Greimas 1991b: 15). Tai, beje, ne tikta teisė, bet ir galimybė, kurią galima sąmoningai pasirinkti arba atmesti. Į Broniaus Genzelio klausimą, kuriame nesunku atpažinti Šalkauskio kultūrinės sintezės idėjų pėdsakus, Greimas atsakė: „Truptų menkavertiškai, savim nepasitikinčiai skamba „iš kitų tautų perimtos kultūrinės vertybės“: kultūra, pagal mane, tai būtų aktyvus dalyvavimas bendrų žmogiškų vertybių įforminime ir puoselėjime, tai pilnateisių narių dalyvavimas žmonijos kultūros klube“ (Greimas 1991b: 89). Dabarties atsakomybės bei ateities atvirybės akiratis viešpatauja Greimo mąstyme dar akivaizdžiau negu Šalkauskio. Galbūt kaip tik todėl Šalkauskio sintezę pakeičia Greimo „schizofrenija“ – sąmoningas ir atsakingas rėmimasis skirtingais, o kartais ir prieštariniais suskilusios vidujybės pradais. Jis nevadina to sinteze, derinimas jam veikia atrodo paradoksalus. Hėgelinę dialektiką pakeičia kierkegoriškas paradoksas.

Nepaisydamas šių neišspręstų ir, matyt, neišsprendžiamų, o tuo pačiu metu – lietuvių kultūros ateičiai lemtingų prieštaravimų, Greimas teigė, kad esminis uždavinys – sutapatinti Lietuvos kultūros vietą ir laiką (artumo–tolumo matmenis) su

¹⁶ Šalkauskis šia prasme buvo ateitininkas – žvelgė į ateitį ir ją projektavo. Ateitininkų pavadinimas nurodo į ateitį, kūrimą. Alternatyva – izoliacionizmas ir tapatybės konservavimas ar restauravimas. Lietuvių kultūroje vyrauja paseizmas, pirmyn einama žvelgiant atgal.

Vakarų kultūros vieta ir laiku, vadinasi, tapti dabartiškais, imtis atsakomybės už europinę (pasaulinę) dabartį ir aktyviai ją lemti žvelgiant į ateitį. Šis apsisprendimas – nebe teorijos, o individualios valios bei ryžto klausimas. Svarbiausias lietuvių kultūros uždavinys jos esmiškoje geokultūrinėje padėtyje – Vakarų civilizacijos pakraštyje – gali būti tik vienas – judėti centro link. Bet kartu tai reiškia – kopti per slenkstį. Slenkstis tarp lietuvių ir Vakarų kultūrų buvo ir, galima pridėti, dabar yra aukštas, jis neabejotinai išliks toks ir ateityje – tai, galima sakyti, geokultūrinė ir istorinė kultūrinė Lietuvos lemtis, kurią kiekvienas savaip atpažino ir kurios iššūkių priėmė abu mąstytojai, XX amžiuje projektavę lietuvių kultūrą, – Stasys Šalkauskis ir Algirdas Julius Greimas.

LITERATŪRA

- Balys, Jonas. Prisimenamas Šalkauskis. *Naujoji viltis*, 1975, nr. 8.
- [Balys, Jonas] Dr. J. B., S. Šalkauskis, Lietuvių tauta ir jos ugdymas. *Vairas*, 1933, nr. 9.
- Berenis, Vytautas. Mesianizmas Lietuvos kultūros istorijoje. *Aidai*, 2011, nr. 5.
- Dévaud, Eugène. *A propos de la motion Wettstein. Réflexions sur l'éducation patriotique*. Fribourg: Imprimerie de l'Oeuvre de saint Paul, 1918.
- Foerster, Friedrich Wilhelm. *Politische Ethik und politische Pädagogik*. Leipzig: Teubner, 1914.
- Girnius, Juozas. Beješkant kelio mūsų tautinei kultūrai. *Aidai*, 1953, nr. 4.
- Girnius, Juozas. Stasys Šalkauskis. In Stasys Šalkauskis, *Rinktiniai raštai. I. Filosofinės studijos*. Roma: LKMA, 1986.
- Girnius, Juozas. Prof. Dr. Stasio Šalkauskio mokslinis palikimas. In *Lietuvių katalikų mokslų akademijos Suvažiavimo darbai*. Roma: LKMA, t. 13, 1990.
- Greimas 1989: Algirdas Greimas „Sietynui“. *Sietynas*, 1989, nr. 7.
- Greimas 1991a: Greimas, Algirdas Julius. Adomas Galdikas. In *Iš arti ir iš toli: literatūra, kultūra, grožis*. Sud. Saulius Žukas. Vilnius: Vaga, 1991.
- Greimas 1991b: Greimas, Algirdas Julius. Semiotiko žvilgsniu (B. Genzelio pokalbis su A. J. Greimu). In *Iš arti ir iš toli: literatūra, kultūra, grožis*. Sud. Saulius Žukas. Vilnius: Vaga, 1991.
- Greimas 1991c: Greimas, Algirdas Julius. Šis tas apie kultūrą. *Baltos lankos*, 1991, nr. 1.
- Greimas 1, 2017a: Greimas, Algirdas Julius. Arvydai Šliogeriai, [1990] 03 14. In *Algirdas Julius Greimas. Asmuo ir idėjos, I*. Sud. Arūnas Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos, 2017.
- Greimas 1, 2017b: Greimas, Algirdas Julius. Intelektualinės autobiografijos bandymas. In *Algirdas Julius Greimas. Asmuo ir idėjos, I*. Sud. Arūnas Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos, 2017.
- Greimas 1, 2017c: Greimas, Algirdas Julius. Laiškas Sauliui Žukui, [1989].12.21–22. In *Algirdas Julius Greimas. Asmuo ir idėjos, I*. Sud. Arūnas Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos, 2017.
- Greimas 1, 2017d: Greimas, Algirdas Julius. Laiškas Vytautui Abraičiui, [1990].10.19. In *Algirdas Julius Greimas. Asmuo ir idėjos, I*. Sud. Arūnas Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos, 2017.
- Greimas 2017e: Pagrindinis žodis – Algirdas Julius Greimas. Kalbina Ugnė Karvelis. In *Algirdas Julius Greimas. Asmuo ir idėjos, I*. Sud. Arūnas Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos, 2017.
- Greimas 2, 2018: Greimo egologija. In *Algirdas Julius Greimas. Asmuo ir idėjos, 2*. Sud. Arūnas Sverdiolas ir Eric Landowski. Vilnius: Baltos lankos, 2018.
- Greimas 2019a: Greimas, Algirdas Julius. Apie tautiškas kelnes ir sintetinius gaminius. In *Apie viską ir nieką*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019.
- Greimas 2019b: Greimas, Algirdas Julius. Mintys apie H. Radauską ir jo strėlės vietą lietuviškame danguje. In *Apie viską ir nieką*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2019.
- Keliuotis, Juozas. Lietuvių tauta ir jos ugdymas. *Naujoji Romuva*, 1933, nr. 143.
- Keliuotis, Juozas. *Mano autobiografija: atsiminimai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.
- Kizlys Kizlaitis, A. D. *Kas žlugdė ir žlugdo lietuvių tautą? Čikaga: autoriaus leidinys*, 1974.
- Maceina, Antanas. Laiškas 'Aidų' redaktoriumi Juozui Girniui. *Aidai*, 1965, nr. 10.
- Malinauskas, Ignas. Pagreitinkime tautos kultūrinimo tempą. *Naujoji Romuva*, 1931, nr. 7.

- Mickiewicz, Adam. *Les Slaves*. Paris: Musée Adam Mickiewicz, 1914.
- Redakcijos žodis. *Naujoji Romuva*, 1931, nr. 1.
- Stanaitis, C. Ged[iminas]. *Kodėl neparašyta Lietuvos istorija*. [S.l.]: [s.n.], 1975.
- Sverdiolas 1994: Sverdiolas, Arūnas. Dar kartą apie Stasio Šalkauskio Rytų ir Vakarų sintezės idėja. *Naujasis židinys*, 1994, nr. 12.
- Sverdiolas 1999: Sverdiolas, Arūnas. 'Nusitvėres švento Tomo pagalbos.' Stasio Šalkauskio filosofijos bruožai. In *Tomizmas: praeitis ir dabartis*. Vilnius: Logos, 1999.
- Sverdiolas 2002: Sverdiolas, Arūnas. Gyvenimo hermeneutika: Wilhelmas Dilthey'us. In *Būti ir klausti. Hermeneutinės filosofijos studijos – 1*. Vilnius: Strofa, 2002.
- Sverdiolas 2012: Sverdiolas, Arūnas. *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje*. Vilnius: Apostrofa, 2012.
- Sverdiolas 2012a: Sverdiolas, Arūnas. Lietuvių kultūros filosofija. In *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje*. Vilnius: Apostrofa, 2012.
- Sverdiolas 2012b: Sverdiolas, Arūnas. Rytų ir Vakarų sintezės idėja. In *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje*. Vilnius: Apostrofa, 2012.
- Sverdiolas 2012c: Sverdiolas, Arūnas. Tautos ugdytojas. In *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje*. Vilnius: Apostrofa, 2012.
- Sverdiolas 2017: Sverdiolas, Arūnas. Greimo demiurgija: Lietuvių kultūros projektas. *Darbai ir dienos*, 2017, nr. 68.
- Šaknys 2002: *Nuo Šeimenos krantų. Vincas Žemaitis – miškininkas, etnologas, visuomenės veikėjas*. Sud. Bernardas Šaknys. Vilnius: Valstiečių laikraštis, 2002.
- Šalkauskis 1919: Šalkauskis, Stasys. *Sur les confins de deux mondes: Essai synthétique sur le problème la civilization nationale en Lituanie*. Genève: Atar, 1919.
- Šalkauskis 1922: Šalkauskis, Stasys. Tautinės civilizacijos problema Lietuvoje. *Romuva*, 1922, nr. 2.
- Šalkauskis 1990: Šalkauskis, Stasys. *Rimvydas Mickėvičius. Trečioji dalis. Poeto prometėjizmas ir istorinis Lietuvos likimas*. Sietynas, 1990, nr. 8.
- Šalkauskis 1, 1990a: Šalkauskis, Stasys. Filosofija ir mūsų gyvenimas. In *Raštai*, t. 1. Vilnius, 1990.
- Šalkauskis 1, 1990b: Šalkauskis, Stasys. Filosofijos mokslo ypatybės. In *Raštai*, t. 1. Vilnius, 1990.
- Šalkauskis 3, 1993a: Šalkauskis, Stasys. Bažnyčia bei kultūra. In *Raštai*, t. 3. Vilnius: Mintis, 1993.
- Šalkauskis 3, 1993b: Šalkauskis, Stasys. Kunigas Dambrauskas, mano mokytojas ir kritikas [Stasio Šalkauskio 20.1.2 laiškas]. In *Raštai*, t. 3. Vilnius: Mintis, 1993.
- Šalkauskis 3, 1993c: Šalkauskis, Stasys. Pasiaiškinimo žodis. In *Raštai*, t. 3. Vilnius 1993.
- Šalkauskis 3, 1993d: Šalkauskis, Stasys. Studento St. Šalkauskio laiškas kunigui J. Tumui, [18.4.29 laiškas]. In *Raštai*, t. 3. Vilnius: Mintis, 1993.
- Šalkauskis 3, 1993e: Šalkauskis, Stasys. Tikėjimas ir scholastinė filosofija. In *Raštai*, t. 3. Vilnius, Mintis, 1993.
- Šalkauskis 4, 1995a: Šalkauskis, Stasys. Dar tautinės mūsų kultūros klausimu. Antras atsakymas p. Vytautui Alantui. In *Raštai*, t. 4. Vilnius: Mintis, 1995.
- Šalkauskis 4, 1995b: Šalkauskis, Stasys. Dviejų pasaulių takoskyroje. In *Raštai*, t. 4. Vilnius: Mintis, 1995.
- Šalkauskis 4, 1995c: Šalkauskis, Stasys. Geopolitinė Lietuvos padėtis ir lietuvių kultūros problema. In *Raštai*, t. 4. Vilnius: Mintis, 1995.
- Šalkauskis 4, 1995d: Šalkauskis, Stasys. Inteligentijos koncepcija. In *Raštai*, t. 4. Vilnius: Mintis, 1995.
- Šalkauskis 4, 1995e: Šalkauskis, Stasys. Lietuviai, istorinių paradoksų tauta. In *Raštai*, t. 4. Vilnius: Mintis, 1995.
- Šalkauskis 4, 1995f: Šalkauskis, Stasys. Lietuvių tauta ir jos ateitis. In *Raštai*, t. 4. Vilnius: Mintis, 1995.
- Šalkauskis 4, 1995g: Šalkauskis, Stasys. Lietuvių tauta ir jos ugdymas. In *Raštai*, t. 4. Vilnius: Mintis, 1995.
- Šalkauskis 4, 1995h: Šalkauskis, Stasys. Lietuvių tautos fizionomija. In *Raštai*, t. 4. Vilnius: Mintis, 1995.
- Šalkauskis 4, 1995i: Šalkauskis, Stasys. Rytų ir Vakarų kultūrų sintezės klausimu. Atsakymas p. Vytautui Alantui. In *Raštai*, t. 4. Vilnius: Mintis, 1995.
- Šalkauskis 5, 1996a: Šalkauskis, Stasys. *Ateitininkų ideologija*. In *Raštai*, t. 5. Vilnius: Mintis, 1996.
- Šalkauskis 5, 1996b: Šalkauskis, Stasys. Ideologiniai dabarties krizių pagrindai ir katalikiškoji pasaulėžiūra. In *Raštai*, t. 5. Vilnius: Mintis, 1996.
- Šalkauskis 9, 2012a: Šalkauskis, Stasys. Didysis karas ir Lietuvos atgimimas. In *Raštai*, t. 9. Vilnius: Mintis, 2012.
- Šalkauskis 9, 2012b: Šalkauskis, Stasys. Laiškai [1917. 4.1 d. laiškas Kaziiui Šalkauskiui]. In *Raštai*, t. 9. Vilnius: Mintis, 2012.
- Šalkauskis 9, 2012c: Šalkauskis, Stasys. Tautiškasis mūsų pašaukimas. In *Raštai*, t. 9. Vilnius: Mintis, 2012.
- Uluntaitis, V. P. *Šalkauskis ir šalkauskininkai*. Čikaga: Lietuvių būrelis, 1983.
- Žemaitis, Vincas. *Lietuviški vandenvardžiai ir pilkapijai nuo Vyslos iki pat Maskvos*. Chicago: autoriaus leidinys, 1972.
- Гессен, Сергей. Основы педагогики. Берлин: Слово, 1923.

Arūnas Sverdiolas

STASYS ŠALKAUSKIS'S PROJECT OF LITHUANIAN CULTURE

SUMMARY. Stasys Šalkauskis projected Lithuanian culture by reflecting on the experience, premises, and outcomes of the national revival. He elaborated and substantiated the idea that the objective of Lithuanian culture is a synthesis of the Eastern and Western civilisations. The content of this synthesis has to do with the universalization of a culture's content balanced by the individualization of its form. The notion of the universalizing process is put forward drawing on the Aristotelian-Thomistic principle of hylemorphism which constitutes the core of Western metaphysics. The aim of the intelligentsia, according to Šalkauskis, is to endow Lithuanian culture with universal content. It is in this context that Šalkauskis laid out the program of his own philosophical work as well.

The characteristics of Stasys Šalkauskis's cultural project are illuminated further by a juxtaposition with the corresponding reflections of Algirdas Julien Greimas, who knew Šalkauskis's project and thought it through. These thinkers drew on very different conceptual frameworks and premises, so it is even more significant that their assessments of the state of affairs obtaining and their conclusions appear to be very similar if not the same.

KEYWORDS: civilization, individuality, culture, nations, the East, synthesis, universality, the West.